

4. Council Directive 90/496/EEC of 24 September 1990 on nutrition labelling for foodstuffs // OJ L 276, 6 October 1990. – p. 40–44.
5. Council Regulation (EEC) No 1601/91 of 10 June 1991 laying down general rules on the definition, description and presentation of aromatized wines, aromatized wine– based drinks and aromatized wine-product cocktails // OJ L 149, 14 June 1991. – p. 1–9.
6. Council Directive 93/5/EEC of 25 February 1993 on assistance to the Commission and cooperation by the Member States in the scientific examination of questions relating to food. // OJ L 52, 4 March 1993. – p. 18–21.
7. Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety. // OJ L 31, 1 February 2002. – p. 1–24.
8. Case C-636/11 Karl Berger v Freistaat Bayern [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid>.
9. Goodburn K. EU Food Law: A Practical Guide / Woodhead Publishing, 2001. – p. 27-29; Holland D., Pope H. EU Food Law and Policy / Kluwer Law International, 2004. – p. 197.
10. Directive 2001/95/EC of the European Parliament and of the Council of 3 December 2001 on general product safety // OJ L 11, 15 January 2002. – p. 4–17.
11. CEN (European Committee for Standardisation), CENELEC (European Committee for Electro-technical Standardisation), and ETSI (European Telecommunications Standards Institute).
12. Case C-132/08. Lidl Magyarország Kereskedelmi bt v Nemzeti Hírközlési Hatóság Tanácsa [2009] ECR– I-03841 // OJ C 153, 04/07/2009. – p. 12–13.

ТРУБАКОВ Є. О.,

аспірант кафедри цивільного права
юридичного факультету
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.4

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРАВОВУ ПРИРОДУ НЕУКЛАДЕНОГО ДОГОВОРУ

У статті досліджується еволюція розвитку вчення про неукладені договори. Визначено підстави для кваліфікації та поняття неукладеного договору в римському цивільному праві, дореволюційній (до 1917 р.) і радянській юридичній доктрині, а також у сучасній юридичній літературі. Проаналізовано чинники, які вплинули на праворозуміння неукладеного договору в кожному із досліджуваних періодів. Особливу увагу приділено співвідношенню неукладеного та недійсного договорів. Обґрунтовано, що неукладений договір за своєю правовою природою є правовим актом.

Ключові слова: неукладений (неспроможний) договір, недійсний договір, склад юридичного факту, правовий акт, юридичні наслідки.

В статье исследуется эволюция развития учения о незаключенном договоре. Определены основания для квалификации и понятие незаключенного договора в римском гражданском праве, в дореволюционной (до 1917 г.) и советской юридической доктрине, а также в современной юридической литературе. Проанализированы факторы, которые повлияли на правопонимание несостоявшегося договора в каждом из исследуемых периодов. Особое внимание уделено соотношению несостоявшегося и недействительного договоров. Обосновано, что незаключенный договор по своей правовой природе является правовым актом.

Ключевые слова: *незаключенный (несостоявшийся) договор, недействительный договор, состав юридического факта, правовой акт, юридические последствия.*

The article investigates the evolution of legal nature of the uncontracted contract. Disclosed the basic criteria and definitions of uncontracted contract in roman civil law, pre revolution (before 1917) and soviet period legal doctrines, as well as in modern legal literature. Analyzed the factors that influenced on uncontracted contract's legal understanding in each period. Particular attention is drawn to the correlation between uncontracted and void contracts. Substantiated that uncontracted contract by its legal nature is legal act.

Key words: *uncontracted (nonexistent) contract, void contract, composition of the jurial fact, legal act, legal consequences.*

Вступ. У вітчизняній цивілістичній доктрині та судовій практиці з прийняттям нового Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) відбулись значні зміни, порівняно з радянським періодом. Серед них відзначимо визнання та практичне застосування юридичної конструкції неукладеного договору, яка, попри відсутність достатнього нормативного регулювання, на рівні із визнанням договору недійсним стала однією із підстав для обґрунтування відсутності у сторін взаємних прав і обов'язків, що впливають із цивільно-правового договору як юридичного факту. З метою упорядкування судової практики розгляду справ, пов'язаних із кваліфікацією договору як неукладеного, і заповнення наявного «правового вакууму», Пленуми Верховного Суду України та Вищого господарського суду України прийняли Постанови: «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 р. № 9 та «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» від 29.05.2013 р. № 11, відповідно [1; 2]. У зазначених Постановах визначено конкретні підстави для кваліфікації договору як неукладеного, однак відсутні правові висновки стосовно передумов кваліфікації договору як неукладеного.

Актуальність дослідження проблеми передумов кваліфікації договору як неукладеного зумовлюється насамперед потребою у формуванні доктринальних підходів до праворозуміння зазначеної категорії (поняття і правової природи, правових підстав для кваліфікації зазначеного юридичного явища), а також практичною необхідністю правильного розмежування неукладених і недійсних договорів.

Постановка завдання. Мета статті полягає у виявленні закономірностей і тенденцій у розвитку доктринальних підходів до розуміння передумов кваліфікації договору як неукладеного, а отже, і правової природи зазначеної юридичної конструкції.

Попри те, що неукладений договір став самостійним предметом наукових досліджень лише в новітній літературі, певні аспекти правової природи неукладеного розглядалися дореволюційними авторами, зокрема К.Н. Анненковим, М.Л. Дювернуа, Д.І. Мейером, Г.Ф. Шершеневичем; у радянській юридичній літературі зазначене питання вивчали М.М. Агарков, Д.М. Генкін, В.Б. Ісаков, О.О. Красавчиков, І.Б. Новицький, Н.В. Рабинович, В.О. Рясенцев, В.П. Шахматов; серед новітніх цивілістичних досліджень, які стосуються проблем неукла-

деного договору, відзначимо роботи О.О. Савіна, І.Є. Степанової, С.А. Подоляк, В.А. Кияшко, Д.О. Тузова та ін.

Результати дослідження. Для римського цивільного права відсутність ефекту угоди, її нікчемність було рівноцінним визнанням її неіснуючою [3, с. 126]. Предикат nullus не надавав юридичному акту певної характеристики, а лише підтверджував факт його неіснування (термін “nullus” був рівноцінним словосполученню non ullus, тобто немає акта). Отже, неукладений договір як самостійна юридична конструкція не був відомий римському цивільному праву.

У літературі дореволюційного періоду неукладений договір був предметом наукових дискусій у контексті його співвідношення із «правовою фігурою» недійсного правочину. Так, Д.І. Мейєр писав, що «за змістом слова під поняття про недійсність підходить і такий правочин, який є немічним у юридичному побуті за відсутності умови, яка визначена для її існування самими учасниками правочину... Разом із тим, зрештою, різниця між тим та іншим правочином і не в одній назві: неукладений правочин залежить від відомої сторонньої обставини, яка не настає, водночас недійсний правочин не залежить від сторонньої обставини, а не задовольняє будь-яку істотну належність правочину» [4, с. 232].

Г.Ф. Шершеневич, загалом підтримуючи цю позицію, указував на те, що недійсний правочин відмінний від неукладеного, у якому «сторони не дійшли повної домовленості, необхідної для сили правочину» [5, с. 168].

Ю.С. Гамбаров писав, що «недійсність угоди необхідно відрізнити від того стану, коли угода не дає юридичних наслідків не внаслідок своєї невідповідності нормам об'єктивного права, а внаслідок того, що вона не закінчена й залишена або не може дати цих наслідків у силу власних визначень» [6, с. 726].

Відомо, що дореволюційне цивільне право й законодавство значною мірою перебувало під впливом західноєвропейської цивілістичної доктрини. Як зазначає Д.О. Тузов, учення про «неукладеність» як загальної категорії відносно неукладеного договору виникло у Франції у XIX ст. Французька правова доктрина, з метою обходу специфічного принципу *de nullitate sans texte*, який перекладається як «немає нікчемності без тексту» (тобто без безпосереднього зазначення про це в тексті закону), звернулася до конструкції «неіснуючого» шлюбу, яка мала витоки із канонічного права, якому була відома різниця між *matrimonium nullum* (нікчемний шлюб) і *matrimonium non existence* (неіснуючий шлюб). Зміст зазначеної концепції був такий: за відсутності необхідного для існування шлюбу елемента, зокрема шлюбного зв'язку між чоловіком і жінкою, шлюб неможливо було кваліфікувати в його дійсному сенсі. Надалі, як зазначає автор, доктрина *non existence* «... вийшла за межі своєї первісної сфери і стала все більш експансивно розповсюджуватись на сферу договорів загалом, набуваючи виду однієї із форм договірної патології...» [7, с. 33–34].

Значний вплив концепції *non existence* спостерігається в наукових роботах М.Л. Дювернуа, який писав, що «угоду-акт називають недійсною не тільки тоді, коли ми маємо очевидно закінчений склад волевиявлення, а й у тих випадках, коли перед нами одна тільки попередня, незакінчена, незавершена стадія її розвитку, на якій не тільки не може йти мова про угоду-ефект, про дійсність чи недійсність, але де сумніву піддається безпосередньо існування самої угоди-акта, її наявності». Під неіснуючими угодами, як відзначав автор, «не потрібно розуміти угоди, які ніхто не вчиняв; ми розуміємо тут не фактичне неіснування, а лише відсутність в угоді істотного для її утворення складу, що, однак, не заважає їй мати вигляд, зовнішні ознаки дійсної угоди. Їх немає необхідності визнавати нікчемними, адже вони в юридичному змісті не існують і без такого акта юрисдикції» [8, с. 885–888].

Л. Еннексерус, висловлюючи схожі думки, писав, що «від нікчемних угод варто відрізнити ті випадки, коли зовсім немає волевиявлення й інших частин, із яких складається угода, або коли вони представлені не повністю – незакінчені угоди або угоди, що знаходяться в невизначеному стані (у такому випадку не говорять, що угода нікчемна, однак вона не відбулась, наприклад, купівля-продаж, за якою волевиявлення сторін про ціну й товар, або в іншому пункті, щодо якого має бути досягнуто домовленості, не збігаються, угода про

передавання права власності на нерухомість без унесення в поземельну книгу; утім, точне розмежування не має особливого значення, адже навряд чи з таким розмежуванням пов'язуються правові наслідки» [9, с. 306].

Аналогічної позиції дотримувався і К.Н. Анненков, який зазначав, що «неспроможний правочин, будучи на подобі правочину недійсному, також не призводить до жодних юридичних наслідків, але не призводить їх не тому, що він недійсний, а тому, що він ще не здійснився (не вчинений – Є. Т.)...» [10, с. 569].

Отже, потрібно констатувати, що дореволюційна цивілістична доктрина під впливом західноєвропейської юриспруденції стояла на позиції розмежування недійсності й неукладеності. Як убачається з робіт представників французької, італійської та німецької цивілістики, під певною «відомою обставиною», про яку писав Д.І. Мейєр, розуміли елементи складу договору як юридичного факту, зокрема домовленість, відсутність державної реєстрації договору («передавання права власності на нерухомість без унесення в поземельну книгу») тощо. Звертаючи увагу на однаковий правовий ефект (саме цим пояснюється ремарка Л. Еннексеруса про те, що «навряд чи з таким розмежуванням пов'язуються правові наслідки»), тогочасні вчені відзначали й більш глибокі відмінності неукладеності від недійсності, а саме те, що з позиції права неукладені договори не існують, тобто не є юридичними фактами, а отже, «їх немає необхідності визнавати нікчемними, адже вони в юридичному змісті не існують і без такого акта юрисдикції». Іншими словами, відзначалось, що кваліфікація договору як неукладеного не залежить від визнання його судом. Проте цілісної системи поглядів на неукладений договір і підстав його кваліфікації запропоновано не було.

Юридична література радянського періоду характеризується жвавою дискусією щодо місця неукладеного договору в системі права. Так, В.П. Шахматов, Т.М. Яблочков уважали, що розмежування недійсних і неукладених договорів перебуває не у правовій площині, а виключно в термінологічній. В.П. Шахматов писав, що «всі угоди, що не відбулись (неукладені договори – Є. Т.), не відповідають тим або іншим вимогам норм права щодо складу угоди. Тому немає необхідності говорити про угоди, що не відбулись, – усі вони є недійсними. Виокремлення в самостійну групу угод, що не відбулись, немає жодного практичного значення, адже ... наслідки виконання таких угод визначаються за правилами, установленими для недійсних угод» [11, с. 93]. На думку Т.М. Яблочкова, «і в тому, і в іншому випадках (неукладений та недійсний договір – Є. Т.) угода кінцево позбавлена визначених наслідків. Подальші наслідки угоди недійсної та угоди неукладеної одні й ті самі: сторони поновлюються в первісне становище шляхом повернення один одному отриманого» [12, с. 110–111]. Інші вчені (В.О. Рясенцев, О.С. Іоффе) не заперечували проти використання терміна «неукладений договір», однак уважали його різновидом недійсного [13, с. 35–36; 14, с. 290].

Серед авторів радянського періоду, які виказували думку про неможливість ототожнення недійсного й неукладеного договору, відзначимо І.Б. Новицького, Н.В. Рабинович, В.Б. Ісакова.

Так, І.Б. Новицький писав про такі підстави для кваліфікації договору як неукладеного: а) була направлена пропозиція укласти договір, однак вона була відхилена адресатом; б) мала місце розбіжність волевиявлення із дійсною волею обох сторін угоди; в) недотримана форма, установлена домовленістю сторін; г) у договорі відсутні всі істотні умови [15, с. 22, 64]. Однак очевидним є змішування підстав для кваліфікації договору як неукладеного із підставами для визнання правочину недійсним: розбіжність волі та волевиявлення є підставою для недійсності правочину в силу того, що відповідність волі й волевиявлення є умовою дійсності правочину.

Н.В. Рабинович писала, що «від угоди недійсної неукладена угода відрізняється таким. Якщо угода не відбулась, передане сторонами майно підлягає поверненню згідно зі ст. 399 ЦК (РСФРР 1922 р. – Є. Т.). У такого правочину із самого початку була відсутня підстава для передавання майна, оскільки неукладений правочин являє собою правове «ніщо», узагалі правочином не є. У випадку ж визнання правочину недійсним, саме його анулювання є підставою для вилучення отриманого за правочином, при цьому доля вилученого майна

визначається ст. ст. 147–151 (й іншими) ЦК, що не завжди означає повернення виконаного стороні в угоді. Отже, на відміну від неукладеного правочину, недійсний правочин – це правочин, який відбувся, однак в силу наявних недоліків визнається позбавленим правової сили. Неукладений правочин ніколи не існував і існувати не міг, а відтак правової сили не мав і тому позбавлений цієї сили бути не може» [16, с. 20–21].

Отже, Н.В. Рабинович у своїх дослідженнях дійшла висновку про різну правову природу неукладеного й недійсного договорів: недійсний договір є правочином, а отже, має всі властиві зазначеній категорії характеристики, а неукладений договір – «правове ніщо», яке не є підставою для виникнення, зміни або припинення цивільних правовідносин, тобто не є юридичним фактом.

В.Б. Ісаков, розглядаючи юридичні та соціальні факти, розрізняв «неспроможність» (як синонім терміна «неукладений» – Є. Т.) і «недійсність». На думку вченого, неспроможність і недійсність факту є близькими за юридичним значенням, однак не тотожними, у зв'язку з тим, що для настання їхніх правових наслідків може бути передбачений різний процедурно-процесуальний порядок. Відзначається, що «законодавство допускає у відомих випадках можливість виправлення недійсних фактичних передумов і надання їм юридичної сили». Неспроможні юридичні факти і склади, навпаки, за жодних умов не можуть бути визнані дійсними [17, с. 120].

Однак здатність недійсних договорів до валідації у визначених законом випадках є лише наслідком різної правової природи досліджуваних явищ.

Отже, концепція неукладеного договору в радянській юридичній літературі здебільшого не була прийнята. Панівна позиція стосовно ототожнення неукладеного й недійсних договорів пояснювалась однаковими юридичними наслідками, а саме: відсутністю первісних, визначених сторонами правових наслідків. Водночас роботи авторів, які визнавали якісну різницю між досліджуваними категоріями, переважно не мали системного характеру, а визначені ними підстави для кваліфікації договору неукладеним часто збігалися з тими, що зумовлюють недійсність.

У новітній цивілістиці також відсутня єдина позиція щодо розмежування недійсних і неукладених договорів.

Так, О.В. Гутніков вважає, що «і недійсні, і неспроможні угоди є діями, спрямованими на досягнення певного результату. І ті, й інші як юридичні факти існують, однак у силу властивим цим діям недоліків складу (внутрішнього або зовнішнього) вони тягнуть за собою не ті наслідки, на досягнення яких були спрямовані». Автор наголошує, що «неспроможні угоди як юридичні факти – це лише різновид недійсних угод, особливістю яких є лише те, що підстави їх недійсності знаходяться в недоліках юридичного складу, які стосуються зовнішньої сторони дії. Якщо ж під угодою розуміти правовідношення, то вираз «угода, що не відбулась» є синонімом виразу «недійсна угода» [18, с. 100–105].

Натомість В.А. Кияшко відсутність визначеного законом складу договору (як юридичного факту) зараховує до підстав для кваліфікації договору неукладеним [19, с. 7].

Загалом схожу позицію підтримує й О.О. Савін: замість використання терміна «склад договору (угоди)», автор пише про «відсутність усіх конститутивних елементів договору внаслідок або передчасного переривання формування його як юридичного факту, або пропуску в наборі необхідних елементів» [20, с. 61].

Про відсутність конститутивних елементів писав і французький учений Р. Саватьє: «Від недійсних потрібно передусім відрізнити неспроможні договори, тобто такі, у яких повністю відсутній один із основних конститутивних елементів, як, наприклад, домовленість сторін. Суворо розмірковуючи, відсутність договору не вимагає в таких випадках будь-якого підтвердження, однак у зв'язку з таким договором можуть бути здійснені певні дії. Зовнішньо обставини такі, що потерпілий має звернутися до суду з метою визнання договору неспроможним» [21, с. 279].

Отже, у сучасній цивілістиці сформувалась певна тенденція до праворозуміння неукладеного договору як правової конструкції, яка зумовлюється недоліками складу договору (як юридичного факту).

Однак погодитись із зазначеною позицією, на нашу думку, не можна через те, що відсутність елементів складу юридичного факту цивільно-правового договору зумовлює якісні зміни у правовій природі цього юридичного явища: за наявності дефектів в елементах складу юридичного факту договору, які призводять до його недійсності, юридична конструкція, зрештою, залишається незмінною – недійсний договір є цивільно-правовим договором, який спричинює інші, аніж первісно визначені його сторонами, юридичні наслідки. Водночас, як зазначалось дореволюційними та радянськими авторами, неукладений договір, у якому відсутні елементи складу юридичного факту договору, юридичним фактом не є. Тому підхід, прихильниками якого є більшість сучасних авторів, щодо розуміння правової природи неукладеного договору як договору з відсутніми елементами складу юридичного факту повною мірою не відображає правову природу досліджуваного явища.

На нашу думку, правова природа неукладеного договору розкривається через поняття правового акта, про який писала О.М. Родіонова. Так, автор відзначала, що «існує пряма залежність між характером цивільно-правових норм і необхідністю оформлення діяльності з оформлення правосуб'єктності. Якщо в нормі закріплена можливість набуття та припинення певних цивільних прав і обов'язків, тобто реалізація цивільної правосуб'єктності одиничними діями, то факти, що знаходяться в їхній основі, не оформлюються актами. ... Однак у випадку наявності в нормі процедурного характеру, коли вона встановлює послідовність дій, тільки здійснивши які, особи можуть набути або припинити цивільні права й обов'язки, безпосередньо не закріплені в нормах права, результат її реалізації має бути зафіксованим у юридичному акті. Причина цього очевидна: необхідно, щоб у сторін не було суперечності у правомірності вимог і належності обов'язків, які виникають неодномоментно». Також необхідно відзначити, що воля особи, яка оформлює свої дії юридичним актом, має бути спрямована на створення умов для упорядкування майнових та особистих немайнових відносин, їх конкретизацію у процесі правореалізаційної діяльності [22, с. 250, 261].

На підставі зазначеного можна зробити висновок про те, що правовий (юридичний) акт – це форма, спосіб фіксації дій, які за своїм характером створюють передумови для впорядкування майнових і особистих немайнових відносин, їх конкретизацію в певній процедурі, яка визначається нормою права, що регулює правовідносини, у які мають наміри вступити особи.

Якщо застосувати зазначені позиції щодо процедури укладення договору, переривання якої визнається передумовою кваліфікації договору як неукладеного, то можна дійти таких висновків: по-перше, правовий акт є способом фіксації тих або інших договірних умов, що сторони мають намір включити до змісту договору; по-друге, правовий акт створює передумови для вступу сторін у зобов'язальні правовідносини; по-третє, правовий акт не є юридичним фактом.

Висновки. Отже, учення про неукладений договір налічує кілька етапів становлення: римське право не визнало неукладений договір як самостійну правову конструкцію; у дореволюційній літературі відзначалась відмінність у правовій регламентації недійсного та неукладеного договорів, зокрема з підстав незакінчення процедури укладення договору, а також констатація не перебування неукладеного договору в залежності від «певної відомої обставини», під якою варто розуміти умови чинності правочину, і незалежність неукладеного договору від його визнання (кваліфікації) судом. У сучасній юридичній доктрині зазначається, що внаслідок незавершення процедури укладення договору договір не формується як юридичний факт, тобто неукладений договір є договором із відсутніми елементами складу юридичного факту цивільно-правового договору. На нашу думку, склад юридичного факту договору з відсутніми елементами не може бути визначений як передумова кваліфікації договору як неукладеного у зв'язку з тим, що така відсутність зумовлює настання якісних змін у природі такого явища. Як нам видається, неукладений договір є правовим актом, який характеризується такими ознаками: не є юридичним фактом (за винятком факту передавання речі або майна), є формою фіксації умов договору, намір укласти який мають сторони або хоча б одна зі сторін, створює передумови для вступу сторін у зобов'язальні правовідносини.

Список використаних джерел:

1. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.
2. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними : Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 р. № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.
3. Дождев Д.В. Римское частное право : [учебник для вузов] / Д.В. Дождев ; под редакцией члена-корр. РАН, профессора В.С. Нерсесянца. – М. : Издательская группа ИНФРА М-НОРМА, 1996. – 704 с.
4. Русское гражданское право : в 2 ч. – 8-е изд., испр. и доп. – М. : Статут, 2003. – 831 с.
5. Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права. Введение. Общая часть. Особенная часть / Г.Ф. Шершеневич. – Тула : Автограф, 2001. – 720 с.
6. Гамбаров Ю.С. Гражданское право. Общая часть / Ю.С. Гамбаров ; под ред. и с предисловием В.А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2003. – 816 с.
7. Тузов Д.О. Теория недействительности сделок. Опыт российского права в контексте европейской правовой традиции / Д.О. Тузов. – М. : Статут, 2007. – 313 с.
8. Дювернуа Н.Л. Чтения по гражданскому праву / Н.Л. Дювернуа. 4-е изд. – СПб, 1905. – Т. 1 : Введение и общая часть. – Вып. 3 : Изменение юридических отношений; Учение о юридической сделке. – 1905. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/254279/>.
9. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права / Л. Эннекцерус ; пер. И.Б. Новицкого, Г.Н. Полянской, В.А. Альтшулера ; под ред. Д.М. Генкина, И.Б. Новицкого. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1950. – Т. 1. – Полутом 2 : Введение и общая часть. – 1950. – 485 с.
10. Анненков К. Система русского гражданского права / К. Анненков. – 3-е изд. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. – Том I : Введение и Общая часть. – 1899. – 672 с.
11. Шахматов В.П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / В.П. Шахматов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1967. – 310 с.
12. Яблочков Т.М. Форма договора и последствия ее несоблюдения / Т.М. Яблочков // Вестник советской юстиции. – 1926. – № 3 – С. 110–113.
13. Рясенцев В.А. Вопросы недействительности сделок в судебной практике / В.А. Рясенцев // Социалистическая законность. – 1950. – № 8 – С. 34–37.
14. Иоффе О.С. Советское гражданское право / О.С. Иоффе // Иоффе О.С. Избранные труды : в 4 т. / О.С. Иоффе. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – Т. II : Советское гражданское право. – 2004. – 544 с.
15. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность / И.Б. Новицкий. – М. : Госюриздат, 1954. – 247 с.
16. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия / Н.В. Рабинович. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. – 171 с.
17. Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве / В.Б. Исаков. – М. : Юридическая литература, 1984. – 144 с.
18. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О.В. Гутников. – М. : Бератор-Пресс, 2003. – 576 с.
19. Кияшко В.А. Теоретические проблемы и последствия несостоявшихся сделок : дисс. ... канд. юрид. наук / В.А. Кияшко. – Краснодар, 2005. – 177 с.
20. Савин А.А. Последствия договоров, считающихся незаключенными по российскому гражданскому праву : дисс. ... канд. юрид. наук / А.А. Савин. – М., 2010. – 144 с.
21. Саватье Р. Теория обязательств. Юридический и экономический очерк / Р. Саватье. – М. : Прогресс, 1972. – 438 с.
22. Родионова О.М. Механизм гражданско-правового регулирования в контексте современного частного права / О.М. Родионова. – М. : Статут, 2013. – 336 с.

